

Bernard Stiegler'in Teknoloji Felsefesi Problemleri: Algoritmik Yönetimsellik ve Bilişsel Proleterleşme

Emre ŞAN¹

¹ Assoc. Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs University, Faculty of Letters, Department of Philosophy
(ORCID ID: 0000-0003-2654-9707)

Özet

Dijital teknolojiler nesnelere, başkalarıyla ve kurumlarla kurduğumuz pratik ilişkileri ve kendi kendimizle kurduğumuz zihinsel ilişkiyi dönüştürür. Çağdaş teknoloji felsefecileri için zihin teknolojileri eleştirisi felsefi bir problem olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda öncelikle Günther Anders'in üçüncü endüstri devrimi çağında teknolojinin tarihin öznesi haline gelmesi argümanını ele alacağız. Ardından Antoinette Rouvroy ve Thomas Berns'in ortaya koydukları algoritmik yönetimsellik kavramını inceleyeceğiz. Antoinette Rouvroy'a göre algoritmik yönetimsellik, siyasete, hukuka ve toplumsal normlara dayanmak yerine büyük veri yığınlarının algoritmik olarak işlenmesiyle kurulan bir toplumsal iktidar biçimidir. Bernard Stiegler'in algoritmik yönetimsellik kavramını yorumlayışı ve ardından bilişsel ve duygusal proleterleşme betimlemesi makalemizin kuramsal çerçevesini oluşturacak. Son olarak, Stiegler'in Kant'ın saf aklın eleştirisine referansla, teknolojik aklın eleştirisi ismini verdiği, yirmibirinci yüzyılda dijital teknolojilerin ve yeni endüstri modellerinin şekillendirdiği düşünme biçiminin krizi fikrini yorumlayacağız.

Anahtar Kelimeler: Dijital teknolojiler, algoritmik yönetimsellik, bilişsel ve duygusal proleterleşme, farmakoloji.

Problems of Bernard Stiegler's Philosophy of Technology: Algorithmic Governmentality and Cognitive Proletarianization

Abstract

Digital technologies transform the practical relationships we establish with objects, others, and institutions, as well as the mental relationship we establish with ourselves. For contemporary philosophers of technology, the critique of technologies of the mind arises as a philosophical question. In this context, we will first consider Günther Anders' argument that technology has become the subject of history in the era of the third industrial revolution. Then, we will analyze the concept of algorithmic governmentality, put forward by Antoinette Rouvroy and Thomas Berns. Antoinette Rouvroy argues that algorithmic governmentality is the idea of a government of the social world that is based on the algorithmic processing of big data sets rather than on politics, law, and social norms. Bernard Stiegler's interpretation of this concept and the description of cognitive and emotional proletarianization, will form the theoretical framework of our article. At the end, we will interpret what Stiegler calls, with reference to Kant's critique of pure reason, the critique of technological reason, and the idea of the crisis of the way of thinking shaped by digital technologies and the new industrial models in the 21st century.

Keywords: Digital technologies, algorithmic governmentality, cognitive and emotional proletarianization, pharmacology.

Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Emre ŞAN

Assoc. Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs University, Faculty of Letters, Department of Philosophy

E-mail / E-posta

esan@29mayis.edu.tr

Manuscript Received / Gönderim Tarihi

April 13, 2022 / 13.04.2022

Revised Manuscript Accepted / Kabul Tarihi

May 28, 2022 / 28.05.2022

To Cite This Article / Kaynak Göster

Şan, E. (2022). Bernard Stiegler'in Teknoloji Felsefesi Problemleri: Algoritmik Yönetimsellik ve Bilişsel Proleterleşme, *ViraVerita E-Journal: Interdisciplinary Encounters*, Vol. 15, 105-135.

Bernard Stiegler'in Teknoloji Felsefesi Problemleri: Algoritmik Yönetimsellik ve Bilişsel Proleterleşme

Zihnin Krizi

Paul Valéry, 1919 yılında yazdığı *La Crise de l'esprit* (1978) eserinde Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa medeniyetinin neredeyse öldüğünden ve bilginin onu kurtarmadaki yetersizliğinden söz eder. Ona göre savaşın ardından gelen ve belirgin olan yönetim ve ekonomi krizinin arka planında betimlenmesi ve kavranması daha güç olan zihinsel bir kriz bulunmaktadır. Avrupa'nın karşı karşıya kaldığı yıkıma yol açan aklın, bilimin, bilginin ve tavrın berisinde zihnin temel müphemliği (*ambiguité fondamentale*) bulunur. Valéry'nin kriz fikrini yorumlayan Fransız filozof Bernard Stiegler'e göre, zihin, Platon'un yazı hakkında hem teknik hem de rasyonel akıl betimlemesi yapması gibi, bir tür *farmakondur*; hem çare, hem dert, hem ilaç, hem zehirdir (2010, s. 21). Stiegler'e göre felsefe problemleri filozofun yaşadığı zaman hakkında söz söylemeli ve geleceğe dair perspektif açmalıdır. Bu perspektifin amacı elbette gelecekteki problemlerle hesaplaşmaya başlamaktır. Yirmibirinci yüzyılda zihin teknolojileri (*technologies de l'esprit*) tıpkı Valéry'nin işaret ettiği gibi yönetim ve ekonomi ile bağlantılı bir problemdir ve zihin teknolojilerinin hem tarihsel kökeni hem de günümüzdeki tezahürü açıklığa kavuşturulmalıdır (Stiegler, 2012a, s. 16).

Fenomenolojinin kurucusu Husserl, Valéry'den kısa bir süre sonra yirminci yüzyıla dair üç krizden söz eder: Doğa ve insan bilimleri olarak bilimler krizi; özel bir bilim olarak felsefenin krizi ve anlamın krizi ile birlikte gelen kültür krizi (1976). Söz konusu krizlerin temelinde tıpkı Valéry'de olduğu gibi zihnin müphemliği, yani hem çare hem de dert olması bulunur. Alman filozofa göre ondokuzuncu yüzyılın sonunda bilimin geçirdiği dönüşüm bilimsel kesinlik ve araçsal rasyonalizm arasında bir ikilik ortaya çıkarır. Bu yüzden fenomenoloji kesin olan ve kesin olma iddiasında olan arasında ayırım yapan eleştirel bir felsefedir. Fenomenolojinin söz konusu tavrı Husserl'in ve Heidegger'in modern bilim ve teknik eleştirilerinin kaynağında yer alır.

Husserl'e göre modern bilimin naif nesnelci ve doğalcı varsayımları onun kesin bir bilim olmasını engeller ve onu yaşam dünyasına karşı körleştirir. Husserl bilimin rasyonel kökeni ve onun akli doğallaştıran hesaplayıcı düşünceye dönüşümü arasında geri döndürülebilir bir süreç görürken, Heidegger'e göre hesaplayıcı düşüncenin bilim üzerindeki tahakkümü bizzat bilimin

özüne aittir ve kaçınılmazdır. Bilindiği gibi Heidegger, modern teknolojiye hakim olan tavrı *Tekniğe İlişkin Sorgulama* metninde *Ge-stell* (çerçeveleme) olarak betimler (1998, s. 62). *Ge-stell* her şeyin sınırsızca hesaplanabilir bir çıkara uygun olarak dönüştürüldüğü bir kullanım alanı olarak teknolojinin özüdür. Heidegger modern teknolojinin gelişimini, 23 Eylül 1966'da (ölümünden sonra yayımlanması kaydıyla) *Der Spiegel*'e verdiği söyleşide şöyle dile getirir: “*Ge-stell*'in saltanatı şu anlama geliyor: İnsan tekniğin özünde kendini gösteren ve kendisinin egemen olmadığı bir gücün kesin talimatı, talebi ve denetimiyle karşı karşıyadır. Bizi bunu görmeye ulaştırmak: Düşünce daha fazlasını yapma iddiasında değil. Felsefe sonuna geldi” (1993, s. 30). Heidegger'e göre felsefenin sonunu hazırlayan şey onun metafizik olarak tamamlanmasıdır. Söz konusu tamamlanma, bilimselliğin modern toplumdaki temel tezahürü olan tekniğin varolanların bütününe yayılmasıyla gerçekleşir.

Peki yirmibirinci yüzyılın başında, yani günümüzde akıl ve teknik ilişkisini nasıl betimleriz? Öncelikle yeni bir akıl çağı olması beklenen yüzyılın başında aklın krizine tanıklık ediyoruz. Gelgelelim kendimizi içinde bulduğumuz zihinsel kriz durumunu kavramak hiç kolay değil. Böyle bir durumda düşünme ne yapar? Aklın krizi üzerine felsefi düşünüm kaçınılmaz olarak felsefenin bizzat kendisi, kendi krizini betimleme imkânı ve bu krize çare olma becerisi üzerine düşünümdür. Kriz üzerine felsefi düşünüm anlamında kritik, günümüzde düşünmemizi gerektirecek şekilde bizden talepte bulunan şeyi ortaya çıkarır. Şu halde dijital teknolojiler ve yeni endüstri modellerinin şekillendirdiği düşünme biçiminin krizi ve teknolojik aklın eleştirisi felsefi bir zorluk olarak ortaya çıkar. Bu çağrının hedefleri arasında geleceğimizi biçimlendirmede baskın rolü üstlenmiş endüstriyel teknolojiler ve bireysel ve kolektif yönelimler arasındaki bağlantı bulunur.

Şu hâlde, endüstriyel teknolojiler üzerine üç ciltlik *İnsanın Eskimişliği* eserinin yazarı Günther Anders'in (1902-1992) analizleriyle başlayabiliriz. Günther Anders, Alman ve Frankofon felsefe literatürü haricinde diğer teknoloji felsefecilerine göre daha az bilinen bir düşünürdür. Bu durum Anders'in akademiden uzak olması ve kendine has yazım tarzı ile açıklanabilir (Babich, 2021, s. 27). Husserl'in doktora öğrencisi olan ve Heidegger'in derslerini takip eden Anders'in analizleri teknolojinin insanın bireysel ve kolektif deneyimleri üzerine yoğunlaşır.

Anders üçüncü endüstri devrimi çağında teknolojinin tarihin öznesi haline gelmesi argümanını şöyle açıklar: “Bundan böyle, tarihsel evremizde diğer şeylerin yanı sıra teknoloji de var, denemez. Aksine vaka şudur: Artık tarih, ‘teknoloji’ denen Dünya ahvalinde

gerçekleşmektedir. Teknoloji, tarihin öznesi haline gelmiştir. Biz insanlara ise sadece 'tarihe iştirilmişlik' kalmıştır" (Anders, 2018, s. 9). Söz konusu değişim insanın tüm pratik ve teorik etkinlikleri için öylesine yoğundur ki artık eskisi gibi insan doğasından söz etmek sorunludur. Dolayısıyla insan teknolojik devrimler karşısında eskimiştir, antika hale gelmiştir. Teknik artık öngördüğümüz değil arkasından izlediğimiz bir süreçtir. Ne var ki yazara göre rasyonelleşme olarak adlandırılan üçüncü endüstri evresi nihai ve dönüşsüzdür, yani bir sona işaret eder. Bu yüzden teknolojinin getirdiği altüst oluşu tersine çevirmek ve insanların insiyatifi nasıl ele alacakları felsefenin başlıca sorunudur.

Bu bağlamda Anders'e göre üçüncü endüstri devriminin belirleyici ânı, insanlığı tarihte ilk kez kendi yok oluşunu üretecek konuma getirmiş olan atom bombasıdır (2018, s. 23). Nükleer silahın icadından sonra, "bütün insanlar ölümlüdür" önermesinin yerini "insanlık bütünüyle öldürülebilirdir" fikri alır. Geri döndürülemez olan bu tarihsel süreçte bütünlüğü içinde insanlığın ölümünden kurtulmanın tek bir yolu vardır: Nükleer silah kullanımının neden olabileceği felaket ânını sürekli olarak geciktirmek. İşte Anders'in işaret ettiği çöküş çağı budur. Dolayısıyla Anders nükleer savaşı uluslar arasındaki diğer savaşlar gibi görmez. Onun için önemli olan, nükleer kıyametin kazalar, teknolojik hatalar veya rastgele siyasi krizler tarafından, yani insanın özgür iradesiyle kontrol edemediği olaylar tarafından tetiklenebileceğidir: "Çağ değişimleri çağı 1945'ten sonra kapanmıştır. Artık öyle bir çağda yaşıyoruz ki bu, başka çağlardan önceki bir çağ değil, bir 'mühlettir'" (2018, s. 24). Alman düşünürün ifadesiyle, insanların yirminci yüzyıldaki temel acizlik durumu Prometheusçu utanç içinde olmaktır.

Fakat Anders teknolojiyi günah keçisi ilan etmez. Ona göre asıl soru teknolojiyi özgürce kullanıp kullanmadığımız sorusudur çünkü teknoloji karşısında insanlar proleter konumundadır. Anders'e göre "teknolojinin tarihi karşısındaki tarihsel rolümüz, proletaryanın, egemen sınıfın tarihi karşısındaki tarihselliğinden farklı değildir" (2018, s. 357). Dolayısıyla onun karşısındaki konumumuz bir işçinin başında çalıştığı makine karşısındaki konumu gibidir. Makine işçisinin, makinenin önceliğini, otoritesini ve bağlayıcılığını kabul etmesi, ona ayak uydurması gibi teknolojik düzene ayak uydurmak zorundayız.

Dijital Teknolojilerin Yükselişi ve Yeni Sorular

Teknolojik devrimler, Thomas Kuhn'un bilimsel devrimler hakkında ifade ettiği paradigma değişimleri gibi gerçekleşmez. Teknolojik modellerin geçerlilikleri epistemik değerlerinden

değil kullanışlı olmalarından ileri gelir. Ne var ki bu durum teknolojik devrimlerin arkasında belli bir rasyonalite olmadığı, onlara yönünü veren tek şeyin araçsallık olduğu anlamına gelmez. Teknoloji tarihçisi Bertrand Gille'in ifade ettiği gibi teknik bir sistem belli bir gelişme aşamasına geldiğinde, yani teknik bir devrim gerçekleştiğinde toplumsal sistemleri altüst eder. Gille'e göre "bilimsel keşfin teknik icada ve bunun da teknik inovasyona dönüşümü arasındaki gecikme süresi giderek kısalmaktadır" (1978, s. 19). Şu hâlde icat ve inovasyon ilişkisi tersine dönmüştür. Endüstri devriminden önce belli bir icadın uygulanabilmesi için ekonomik ve toplumsal şartların hazır olması gerekirdi. Diğer bir deyişle teknik sistemlerin dönüştürücü dinamiği ve kurumların ve yasaların reformlarını sağlayan toplumsal sistemler birbirleriyle uyum içindeydiler. Oysa endüstri devrimi ile birlikte icat artık inovasyon arzusunun ürünü haline gelir. Gille'e göre söz konusu değişimi bir teknik sistemden diğerine geçiş olarak kavramak gerekir ve bu geçiş ilişkide olduğu toplumsal düzende yaşam tarzına, ekonomiye, siyasete, sembolik üretime ve bilginin dolaşımına dair yeni imkânlar açtığı gibi yeni sorunları da beraberinde getirir.

Bu duruma örnek olarak dijital teknolojilerin iletişim hızı ile insan zamanın ritmi arasındaki orantısızlığı gösterebiliriz. Stiegler'in "Antroposenden Çıkmak" metninde dikkat çektiği gibi, "günümüzde sayısallık (*numérique*), 200.000 km/sn, yani ışık hızının 2/3'üne ulaşmıştır ki bu, sinirsel akıştan dört milyon kez daha fazladır" (2019, s. 206). Dijital teknolojilerin gerçekliği düzenleme, adlandırma, ölçme, hesaplama, kodlama işlemlerinin hızı karşısında insanın sembolik alışveriş akışı boy ölçüşemez. Her şeyin hızlı ve dolaysız bir şekilde iletildiği ve paylaşıldığı çağda, aklın işlevinin, düşünmenin, ve yargılamanın nasıl etkileneceği önemli bir sorudur. Bu yüzden teknoloji felsefesi, psişik ve kolektif bireyselliklerin bu hızlı, derin ve yoğun dönüşüme nasıl tepki vereceği sorusunu sorar.

Gelgelelim, dijital teknolojiye ilişkin soruyu ifade etmede bazı kavramsal güçlükler karşımıza çıkar, bu yüzden yeni betimlemelere gitmek gerekir. Kaldı ki Deleuze'un iddia ettiği gibi kavram yaratımı bir zorunluluğa cevap verir (2003, s. 292). Fakat bu hiç kolay değildir. Örneğin Deleuze keskin bakışına rağmen ekoloji probleminin aciliyetini görememiştir. Ne var ki onun çağdaşı Guattari *Üç Ekoloji* (1990) kitabında bunu dile getirir. Yakın geçmişte benzer bir kavramsallaştırma ihtiyacını talep eden en önemli teknolojik gelişmelerden biri *World Wide Web*'dir. *Dünya Çapında Ağ* yani Web, internet üzerinde yayınlanan birbirleriyle bağlantılı hiper-metin dökümanlarından oluşan bir bilgi sistemidir. Diğer bir deyişle, Web birbirleriyle konuşan metinlerden oluşan bir kumaştır ve bu alışveriş sürecinde metinlerin

arkasındaki özneler kaybolur. Web'in sayfaları bu hiper-metin içinde birbirleriyle iletişim içindedir. Hiper-metinler standart metinlerden farklı olarak, imaj, fotoğraf, video, tablo gibi içerikleri sunabilir.

Şu halde enformasyon sistemi Web'in ortaya çıkışındaki kitlesel organizasyonu ve onun üretici ve tüketici mantığına dönüşmesini, bilgi teknolojilerinin evrimini, Wikipedia'yı, sosyal medyayı ve arkasındaki kurumları, (Web'in devleri, Google, Apple, Facebook, Amazon ve Microsoft'un kısaltması) GAFAM'ın ve sanal ütopyaların bireysel ve toplumsal etkilerini felsefi bir betimlemenin konusu haline getirmek için makina, araç, teknik nesne gibi kategoriler yetersiz kalır. Yeni bir teknik sistemin gelişmesiyle ortaya çıkan toplumsal ve zihinsel süreçleri düşünmek için eldeki malzemeyi betimlemek ve yeni kavramları incelemek zorundayız.

Şu hâlde yirmibirinci yüzyılın şimdiden mottosu haline gelmiş olan "kişisel veriler dijital kapitalizmin petrolüdür" ifadesini nasıl anlamalıyız? Varolmanın hammadde olması, zihinlerimizin sömürgeleştirilmesi ne demektir? Üçüncü endüstri devrimi çağında sömürülecek hammadde sadece fosil yakıtlar ya da beden gücü değil aynı zamanda zihinler ve kültür dünyasının sembolleridir. Gelgelelim veri fiziksel dünyadaki bir kaynak gibi tüketilebilir bir şey değil aksine kopyalandıkça yeniden üretilen bir şeydir. Bunun yanında kamusal kurumlar tarafından arşivlenen *hard data*'lar ve Web'in devleri tarafından işlenen *soft data*'ların hacmi ve kullanım biçimleri hakkında yeterince saydamlık olduğu söylenemez. Verilerin işlenmesi, ham verilerle onların üreticisi ya da tetikleyicisi olan eyleyen öznelerin tekillikleri arasındaki ilişki hakkında bir şey söylemez. Bunun nedeni verilerin basitçe belli bir gerçekliğin kayıt altına alınmasından çok daha fazlası olmasıdır. Ham verinin oluşması için belli bir işleme ve hazırlık gerekir. Dolayısıyla veri insanlar için ne kadar az anlaşılabilir, kavranabilir olursa o kadar çok hesaplanabilir. Bu yüzden ham verinin anonimleşmesi, temsil ettiği gerçekliğin tekilliğinin izlerini yok etmesi gerekir.

İşte bu yüzden verileri çağdaş felsefenin sıklıkla kullandığı "iz" kavramıyla açıklamak yanlış olur çünkü iz fiziki bir gerçekliğin anısını taşıdığı için en azından belli bir gönderim içinde kalır. Örneğin, mağara resimlerinin hangi amaçla yapıldığına dair tartışmalar bugüne kadar sürmesine rağmen, hayvandan farklı olarak insan elinden çıktıkları için onların anlam içeren iz ve işaretler olduğu konusunda uzlaşılı bulunur. Oysa ham veriler üretim bağlamları açısından tamamen amneziktir. Anamlı göstergelerle bağlantıları kopmuştur. Söz konusu verilerin oluşturduğu *Big data (Büyük Veri)*, belli bir sembolik sisteme bağlı olmadığı gibi onun kullanım koşulları üzerine bir konvansiyon da yoktur. Hangi ham verinin neye işaret ettiğine dair

kararlaştırılmış bir sistem bulunmaz. Ne var ki ham veriler çoğaldıklarında, hacimleri büyüdüğünde işlerlik kazanır, önemli hale gelirler. Enformatik açıdan zayıf, ekonomik değeri olmayan ham veri sadece bir seçenek olarak muhafaza edilir çünkü bugün olmasa bile ileride bir işe yarayabilir. Bu yüzden gittikçe fazla yer kaplamalarına rağmen verileri depolarız. Fakat hiçbir veri vazgeçilmez değildir aksine her veriden vazgeçilebilir. Bu durum akla şu soruları getirir: Bizim için tüm anlaşılabilirliğini, kavranılabilirliğini yitirmiş ve ancak çoğaldıklarında işlerlik kazanan verilerle toplumu nasıl rasyonelleştiririz? Verilerin yararlı ya da zararlı kullanımını birbirinden ayırt edecek kriter nedir?

Chris Anderson'un ünlü makalesi "The end of theory: The data deluge makes the scientific method obsolete" (2008) hipotezlerin sınanması ve modellemeye dayalı bilim anlayışının yerine korelasyonun yeterli görüldüğü bir çağın başladığını iddia eder. Şu halde teorik bilginin gerektirdiği neden sonuç ilişkisi yerine iki fenomen arasındaki ilişkinin veriler aracılığıyla korelasyonda olduğunu göstermek almıştır. Bilgi işe yarar olduğu sürece neden sonuç itibarıyla gerekçelendirilmesi gerekmez. Onun yerine verilerin büyüklüğü ve hacmi bilimsel yöntemin gerekçesi haline gelir çünkü elinizde yeteri kadar veri varsa sayılar kendileri konuşmaya başlar. Uygulamalı matematik ve *Big Data* dilbilimden sosyolojiye, ontolojiden psikolojiye, gerçeklerin yorumlanması için geçmişte kullanılan çeşitli araçların yerini alabilir. Bunun en çarpıcı örneği *Google Tercüme*'nin hiçbir dili sentaktik ve dilbilgisel olarak analiz etmeden insan dilinin istatistiksel özelliklerini kullanarak korelasyona yönelik veri toplama tekniğiyle çalışmasıdır. Bu tarz bir çeviri için anlam ya da neden sonuç ilişkisi öncelikli değildir. Böylece verilerin işlenmesi ve istatistik, belli bir vakit alan teorik akıl yürütme yerine hızlı tercüme için yeterli kabul edilir. Anderson'a göre teorik bilginin zahmetli ve vakit alan işleyişin yerine korelasyonları yakalayan algoritmalar geçmiştir. Bilginin ölçülür bir nicelik haline gelmesi elbette kendi başına bir sorun değildir. Fakat bilginin tüm kriterinin nicelik üzerinden belirlenmesi teorik bilgi için sorun yaratır. Bunun sonucu olarak hesaplanabilirlik tüm bilgi alanlarını kapsar çünkü verinin yorum, eleştiri ve teorik bakışa ihtiyacı yoktur, o kendi kendini açıklayabilir. Anderson'un makalesini yorumlayan Jean-Pierre Dupuy'a göre, bilim felsefesi tarihine bakıldığında söz konusu iddialar son derece can sıkıcıdır. Ona göre Emile Meyerson, Karl Popper ya da Thomas Kuhn radikal bir empirizmin çıkmazlarını göstererek bilimsel araştırmada tahminler ve çürütmelerle ilerleyen hipotezlerin vazgeçilemez rollerini göstermişlerdir (Dupuy, 2019, s. 90). Bilimsel kuramlaştırma, korelasyonları yakalayan algoritmalar yüzünden modellemeyi vazgeçemez.

Günümüzde yaşamın her alanında giderek yaygınlaşan algoritmaların kökeninde bir problemi çözmek için tasarlanan yol ve yöntem fikri bulunur. Belli bir problemi çözmek amacıyla olası yöntemlerden en uygun olanı seçilir ve işlemler adım adım ortaya konur. Algoritmaların veri toplama ve işleme biçimleri her adımda komutlara göre işleyen süreçlerdir ve tanımı itibarıyla başlangıcı ve sonucu açıkça tasarlanmıştır. Bu tasarlamanın ardından algoritma ve onun üreticisi özneler arasındaki ilişki sonlanır. Şu halde, algoritmaların verileri toplama ve işleme biçimlerinin idrak, akıl yürütme gibi öznel yapılardan bağımsız oldukları için hakiki anlamda bir nesneliliği, su götürmez bir gerçekliği olduğu söylenebilir mi? Böyle bir nesneliliğe gerçekten karşı çıkılmaz mı? Onunla müzakere etmenin olanakları var mıdır?

Çağdaş filozoflar Antoinette Rouvroy ve Thomas Berns'in Foucault'dan yola çıkarak ortaya koydukları "algoritmik yönetimsellik" (Rouvroy ve Berns, 2013, s. 163) ve Bernard Stiegler'in Marx'tan yola çıkarak ele aldığı "bilişsel ve duygusal genel proleterleşme" (Stiegler, 2012b) betimlemeleri yukarıdaki tespitler ve soruların açığa çıkarılmasında bize yardımcı olacaklar.

Algoritmik Yönetimsellik

Foucault, 1977-1978 yılları arasında Collège de France'da verdiği *Güvenlik, Toprak, Nüfus* (2013) derslerinde "yönetimsellik" olarak adlandırdığı yeni bir iktidar modelini inceler. Bu inceleme 1980'lerden itibaren küresel olarak etkisini gösteren neoliberalizmin pratiği ile ilgili ilk çalışmalardan birisidir. Neoliberalizm sadece iktisadi bir bakışla açısıyla açıklanamaz, onun meydana getirdiği "kapitalist özneleşme" biçimleri de betimlenmelidir. Neoliberalizm bireylerin ekonomik düzenle bütünleşmelerini sağlayacak hissetme, davranış ve düşünme biçimlerini, diğer bir deyişle yepyeni bir öznellik biçimini dayatır. Bu anlamda yönetimsellik insan davranışlarını şekillendiren ve bunu zor kullanarak ya da insanlarla müzakere ederek değil, onları özneleştirerek gerçekleştiren, insanların kendileriyle kurdukları zihinsel ilişkiyi manipüle eden bir yönetim biçimidir. Bu anlamda, Foucault'nun gösterdiği gibi yönetsel rasyonalite, nesnelere, başkalarıyla ve kurumlarla kurduğumuz pratik ilişkileri ve kendi kendimizle kurduğumuz zihinsel ilişkiyi dönüştürür. Bu dönüşümün temelinde elbette insanların içselleştirmeleri ve kendi kendilerine uygulamaları için ortaya konan belli bir normatiflik ve onun açığa vurduğu neoliberal rasyonalite vardır. Fransız düşünür, bir araya getirme, ayırma, yığınlaştırma ve yalıtma işlemleri üzerine kurulu yönetimselliğin hangi aşamalarla *demos*'un yeniden inşasını hedefleyen neoliberal rasyonalitenin çerçevesine

yerleştiğini gösterir. Foucault'nun analizleri yirmibirinci yüzyılın başındaki yönetimsellik biçimleri hakkında da düşünmemize yardımcı olur. Örneğin Pierre Dardot ve Christian Laval, *Dünyanın Yeni Akli. Neoliberal Toplum Üzerine Deneme* başlıklı kitapta neoliberalizmin iktisadi bir teoriye indirgenemeyeceğini, aksine “dünyanın yeni akli”na dönüştüğünü iddia eder (Dardot ve Laval, 2018). Bu yüzden söz konusu eser, neoliberalizm ve yönetim sorunu arasındaki ilişkiyi, öznellik, yani yaşama, hissetme ve düşünme biçimimiz çerçevesinde ele alır. Neoliberal rasyonalite başkalarıyla ve kendimizle ilişki kurma biçimimizi belirler (2018, s. 1). Bireylerin tüm varlığını kuşatan, toplumsal yaşamın tüm alanlarına müdahale etmeyi amaçlayan bu belirlenimin merkezindeki norm rekabettir ve yeni rasyonalitenin altın kuralı kişiyi, toplumu ve devlet organizasyonunu bir şirket gibi görmeye dayanır.

Şu halde, neoliberalizmin kendisini hangi tekniklerle yaşam ve düşünme biçimlerine dahil ettiği sorusunu takip ederek, Rouvroy ve Berns'in Foucault'dan yola çıkarak ortaya koyduğu “algoritmik yönetimsellik” kavramını ele alacağım. Tıpkı neoliberal rasyonalite tartışmasının özneleşme biçimleri ve benlik kültürü meselesini içermesi gibi, dijital teknolojilerin rasyonalite biçimi de yeni özneleşme ve bireyleşme meselelerini içerir. Bu bağlamda, neoliberalizmin kendini açığa vurduğu yeni alanlar göz önüne alınarak yapılan “kapitalist özneleşme”nin eleştirisi bize yol gösterebilir (Dardot ve Laval, 2010, s. 45). Bu elbette neoliberal yönetimselliğin yerine geçecek bir yönetimsellik değil daha ziyade ona eklenecek bir rejimin habercisidir. Burada önemli olan yeni rasyonalitenin yukarıda bahsettiğimiz “nesnellik” iddiasının onu daha güçlü ve daha az itiraz edilir kılmasıdır. Dijital teknoloji çağında yönetimsellik artık daha da görünmez hale gelir.

Aslında algoritmik yönetimsellik, geçmişteki iktidar biçimleri gibi insanları bireyleştirerek, onların kişisel izlerini sürerek yönetmez. İnsanların tekil yaşamları ve onların kolektif bağlamdaki yerleri algoritmik yönetimselliğin öncelikli hedefi değildir. Yönetimselliğin kaynağı olan veriler gözetim toplumunda olduğu gibi insanları özneleştirmek yerine insanların potansiyel davranışlarını belirlemeye çalışır. Bu durum elbette insanların kendileriyle kurdukları zihinsel ilişkiyi manipüle eder, onları belli profillerde düşünmeye ve davranmaya sevk eder. Bu davranış ve düşünme kalıpları tüketime yönelik ya da siyasi seçimler için kullanılabilir. Ne olursa olsun söz konusu iktidar biçimin hedefi aktüel olan değil potansiyel olandır. Neoliberal öznenin, bir bedeninin, gerçekleştirebileceği imkânlar, yakalayabileceği fırsatlar ya da göze alabileceği riskler algoritmanın öncelikleridir. İster devletler isterse de özel şirketler için *Big data*'nın önemi burada ortaya çıkar çünkü o artık belirsizliği idare etmeye

yarar. Şimdiyi yönetmek yerine geleceği, belirsizliği idare etmek bu yeni rejimin özelliğidir. *Big data*'nın açtığı yol, fırsatlar ve risklerin keskin biçimde bireyleştiği, öznelerin dijital ikizlerine indirgenerek davranışlarının modellendiği bir topluma sevk eder. Böylece belirsizliklerle müşterek bir biçimde yüzleşmek yerine risklerin sonuçları bireylere yüklenir. Bu yüzden iş bulamamak, hasta olmak, eğitimini tamamlayamamak ve yoksulluk bireylerin sorumluluğundadır.

Bu bağlamda Rouvroy ve Berns, Foucault'un izinden giderek, *Big data*'nın getirdiği yeni analiz ve istatistik korelasyon biçimlerinin toplumsal gerçekliği yakalama ve şekillendirme biçimini "algoritmik yönetimsellik" olarak adlandırır. Algoritmik yönetimselliğin göze çarpan ilk özelliği onun toplumun halihazırdaki normlarından bağımsız olmasıdır fakat bu onun insanların yönelimlerinden tümüyle ayrı olduğu ve kendiliğinden dijital teknolojiden neşet ettiği anlamına gelmez. Söz konusu düşünürlerin amacı, *datamining* yöntemi ile belli bir korelasyon mantığıyla oluşturulan profillerin genel normlar yerine araçsal ilişkiler sistemiyle birbirlerine bağlandıklarını göstermektir. Örneğin dijital çevremizde profillerin çoğalmasını, bolluğunu gördükçe bir profil haline gelme isteğini kendi kendimiz yerine getiririz. Fakat bu araçsallık ilişkisinde hakkımızda ne bilindiğini bilme hakkına sahip olamayız.

Şu halde algoritmik yönetimsellik, bireysel dijital ayak izlerinin toplanmasıyla biriktirilen veriler aracılığıyla ortaya çıkan profillere dayanan yönetim ve iktidar biçimidir. Fakat o bireylere, öznelere değil ilişkilere odaklanır. Bireylerin fiziksel ve dijital davranışları devamlı olarak analiz edilerek profillere indirgenir, ardından hesaplanabilir ve öngörülebilir hale getirilerek otomatikleştirilir. Dolayısıyla o öncelikle bireylerin gelecek tahayyülleri üzerine bir iktidar rejimi olarak tezahür eder. Algoritmik yönetimsellik böylece dijitalleştirilmiş gerçekliği kendi üzerine sıkıştırarak, varoluş rejimlerinin çoğulluğu ve heterojenliğini boğar. Bu yüzden asıl hedef ilişkilerin paradoksal olarak tözselleşip dönüşmesiyle bireyleşmenin önüne geçmektir.

Rouvroy ve Berns algoritmik yönetimselliğin üç "aşaması" olduğunu belirtir (2013, s. 168). Bunlardan ilki çok büyük miktarda verinin toplanması ve veri ambarlarının oluşturulmasıdır. İkincisi veri işleme ve bilgi üretimi, üçüncüsü ise davranışlar üzerinde eylemdir. Algoritmik yönetimselliğin ilk aşaması çok büyük miktarda verinin toplanması ve aralarında sınıflama yapılmadan muhafaza edilmesidir. Zaman akışının teknik olarak geri getirilebilirliği ya da izlenebilirlik *Big data* arşivinin bir parçası haline gelir. Bu bağlamda özellikle izlenebilirlik piyasa ekonomisi için sınırsız bir kaynak oluşturur. Tüketicilerin dikkati

dijital platformlarda sınırsızca yakalanır ve yönlendirilir. “Örneğin, Facebook kullanıcılarından topladığı verileri, algoritmaları ile işler ve kullanıcıların bir sonraki tüketim davranışının olasılığını hesaplar. Veri tabanı, algoritmalar, Facebook’un marka değeri gibi faktörler, Facebook’un, kullanıcılarının davranışlarını tahmin ederek elde ettiği reklam gelirlerini, yani teknoloji rantını oluşturur” (Alemdar, 2022). Veri simsarları yüzünden teknolojinin giderek dijital platformların tekeline girmesi, bilgi üretimi ve paylaşımı açısından radikal sonuçlar doğurur. Bu sonuçlardan en göze çarpanı verilerin otomatikleşmesidir. İkinci aşama ise *datamining*, yani büyük miktarda verinin otomatik olarak işlenmesi ve aralarındaki korelasyonları meydana getirme aşamasıdır. Bu aşamanın özelliği ayrıştırılmamış, heterojen enformasyonlardan basit korelasyonlarla örülmüş istatistik bilgi üretimidir. Son aşama ise algoritmik çoğalmanın, bireysel üretimin sonucu olarak ortaya çıkan enformasyondan farklı olarak, bireysel algılamanın, kavramanın konusu olmadan bireylere uygulanmasıdır. Böylece olasılıklar üzerine yapılandırılan istatistik bilgiler, bireysel davranışların öngörülmesi amacıyla *datamining* sayesinde keşfedilen korelasyonlar zemininde ortaya çıkan profillere uygulanır (Rouvroy ve Berns, 2013, s. 171).

Söz konusu üçlü yapı içerisinde *Big data*’ya dahil veriler istatistiğe dayanan kolektif bir kategorizasyon sayesinde, bireyleri sınıflandırır ve davranışları yönlendirilir. Bu tarz bir kategorizasyon felsefenin aşına olduğu Aristoteles’in ya da Kant’ın yöntemleriyle değil, algoritmik otomatların aşırı hızlı performanslarıyla gerçekleşir. Dolayısıyla veri davranışçılığı öznel yetileri tümünden saf dışı bırakacak bir nesnellik vaadiyle kendi hesaplanabilirlik mantığını dayatır. Söz konusu mantık eşit olmayan her şeyi birbiriyle eşler ve değiştirilebilir hale getirir. İnsan davranışları, eylemleri bütünleştirici bir rasyonalite tarafından sınıflanır ve şeyleşir. Hesaplanabilir veriler bir tür bağışıklık sistemine sahipmiş gibi kabul edilir. Buradaki sorun bireylerin kategorizasyona cevap veremiyor oluşudur. Bu durum aklımıza Foucault’nun sorduğu soruyu getirir: “Kendisi hakkında doğru addedilen bir şeyi kabullenme imkânı veya zorunluluğuyla karşı karşıya kaldığı andan itibaren özne, kendini nasıl deneyimleyebilir?” (Foucault, 2017, s. 14). Bir algoritma bizi yönlendirdiğinde bunu hangi nedenle yaptığını soruşturacak bir eleştirel düşünmeyi ona yöneltemeyiz. Örneğin yön bulma uygulaması size şu yoldan değil de diğerinden gitmenizi önerdiğinde ve önerilen yolun daha uzun olduğu ortaya çıktığında algoritmaya karşı eleştirel düşüncenizi kullanamazsınız. Algoritmanın hangi aşamalardan geçerek, hangi gerekçelerle bu fikri size önerdiğini bilemezsiniz. Belli bir yolculukta küçük bir zaman kaybı söz konusuyken müzakere eksikliği çok önemli

görünmeyebilir ama çok daha ciddi toplumsal bir mesele için algoritmaları dinlediğimizde davranışlarımızı yönlendirecek öneriler büyük problemlere yol açabilir.

Bilişsel Proleterleşme

Aslında algoritmik yönetimsellik, Stiegler'in "genel proleterleşme" adını verdiği betimlemeyi anlamak için bir ön hazırlık olarak görülebilir. Fransız filozof 2015 yılında Centre Georges-Pompidou'da "Digital Studies" başlıklı bir seminerde Rouvroy ile algoritmik yönetimsellik konusunu tartışır ve bu durumun genelleşmiş bir otomatizasyona ve emeğin bütüncül kaybına götüreceğini iddia eder (Rouvroy ve Stiegler, s. 113). Daha sonra yazdığı kitaplarda algoritmik yönetimsellik kavramını sık sık ele alır. Ona göre gerçekliği sürekli nicelikselleştirmek eninde sonunda o gerçekliğin yerine geçecek bir nicelikselleşme meydana getirir. Dolayısıyla algoritmik yönetimsellikteki asıl mesele karar vermenin ortadan kalması nedeniyle iktidarın baskıcı boyutunun görünmez olmasıdır. Onun etkileri neredeyse algılanamaz hale gelmiştir, öyle ki algoritma ve kullanıcı arasında bir tür mahremiyet alanı bulunur. Algoritmalar kullanıcıların ilgilerini ve yönelimlerini yakalayıp, dikkat ekonomisi ağı oluşturur. Bu ekonomi ilgiyi ve dikkati metalara kilitler. Fransız filozofa göre istatistiğin disiplin ve kontrolünden, algoritma ve enformasyonun kontrol edilemezlik durumuna geçiş, mevcut durumu bir boş vermişlik ve inkar atmosferine sokar (Stiegler, 2010b, s. 165). Bu tam bir yönetilemezlik halidir.

Stiegler'e göre temel sorulardan biri şudur: Çalışma insan olmanın varoluş yapılarından biriye, otomatik toplumu ve çalışmanın geleceğini nasıl betimlemek gerekir? (2015, s. 28). Bu bağlamda Stiegler bilgi üretmenin yeni yolu olan veri davranışçılığına dayalı iktidar biçiminin yeni rasyonalitesini Marx ve Engels'den gelen politik ekonomi eleştirisi açısından ele alır. Stiegler, Gilbert Simondon'un *Du mode d'existence des objets techniques* (1958) kitabında yabancılaşmanın epistemik boyutu üzerine analizleriyle başlar. Simondon'a göre proleterleşme bireyselliğin kaybıdır. Stiegler bu durumu şöyle yorumlar: "İşçinin bilgisi makineye öyle geçmiştir ki artık aletlerini kullanarak bireyleşen işçi değildir: Artık alet-makineye hizmet eden o'dur ve ait olduğu teknik sistemin içinde bireyleşmeyi üreten makine, artık teknik bir kişiliğe dönüşmüştür" (Stiegler 2012b, s. 50-51). Simondon'a göre söz konusu teknik kişiliğin oluşumu bir somutlaşma sürecidir, öyle ki endüstriyel nesnelere sistemi ve sosyo-teknik ortam, işlevsel bütünlük sayesinde bu süreçte dönüşüm geçirir. "Proleterleşmiş işçi bu dönüşümden kelimenin tam anlamıyla dışlanmış, ayrı düşmüştür (*dissocié*): Artık bu

dönüşümün bir parçası (*associé*) değildir. Kendini bu dönüşümde bireyleştiremez (*co-individuer*). Bu dönüşümde var olamaz (*ex-siste*)” (Stiegler, 2012b, s. 51). Diğer bir deyişle, ondokuzuncu yüzyılda endüstriyel işçinin proleterleşmesi, kendisini bireyleştirdiği pratik beceri bilgisini (*savoir-faire*), teknik birey olarak işleyen makineye devrederek yitirmesidir. Oysa beceri bilgisi insanın belli bir üretim için kullandığı teknik bilgisidir. Marx ve Engels’in *Alman İdeolojisi*’nde altını çizdiği gibi işçinin teknik bilgisini kaybetmesi onu vasıfsızlaştırır (2013). Stiegler, proleterleşmeyi sadece işçi sınıfının oluşturduğu bir şey değil her türlü ücretli emekçinin karşı karşıya olduğu bir durum olarak yorumlar: “kapitalizmin ve sanayinin, yani *gramatizasyon’un gelişiminin* belli bir arkaik aşamasına dayanan bu tarihsel olgu zamanla, artık sadece makineler değil, aygıtlar, uzman sistemleri, hizmetler ve her türden ağlar, nesnelere ve teknolojik dispozitifler tarafından bilgileri emilen herkesi bu proleterleşme sürecine katarak genişler” (Stiegler, 2012b, s. 53).

Marx’ın ve Simondon’un çalışmalarından hareketle Stiegler, proleterleşme kavramının yirmibirinci yüzyıldaki tezahürlerini betimler ve problemi günceller. Proleterleşme artık sadece ondokuzuncu yüzyıl işçisinin değil otomatizasyona maruz kalan tüm ücretli emeğin problemidir. Bunun için tarihsel olarak proleterleşmenin üç aşamasına denk düşecek üç tür kapitalizm okuması yapar. Bunlardan ilki ondokuzuncu yüzyılda endüstriyel makineleşmenin gelişmesi ve üretimde işlem zincirinin standartlaşması sonucunda ortaya çıkan üretimi kapitalizm ile gelen beceri bilgisinin (*savoir-faire*) proleterleşmesidir. Beceri bilgisi yapmayı bilmek, yapılanın yıkılmamasını sağlamaktır. Oysa fabrikada işçiler makinenin hareketlerini takip etmek zorunda oldukları için beceri bilgisini kaybeder. İkinci aşama yirminci yüzyılda kültür endüstrilerinin ya da radyo, sinema, televizyon gibi kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle ortaya çıkan ve sürekli acil ihtiyaçlar doğuran tüketimci kapitalizm ile gelen yaşam bilgisinin (*savoir-vivre*) proleterleşmesidir. Yaşam bilgisi bireyin içinde yaşadığı toplumsal örgütlenmeyi zenginleştiren bilgidir. Dolayısıyla, yirminci yüzyılda beceri bilgisinin yanında yaşam bilgisi ve yurttaş olma bilgisi (*savoir être des citoyens*) tüketici olmaya indirgenir. Kitle iletişim araçları yoluyla yaşamın merkezine yerleşen pazarlama ve reklam biçimleri bireylerin ilgi ve dikkatlerini yakalayan ve davranışları standartlaştıran yaşam biçimleri sunarlar. Aslında André Gorz (1998) ve Guy Debord (1996) her biri kendi ifade biçimiyle tüketim ve tektipleşme arasındaki bağlantıyı ortaya koymuşlardır ama söz konusu tüketimci kapitalizmin bilgi ve hafıza kaybının psişik ve kolektif bireyleşme üzerine etkilerini sorgulamamışlardır. Stiegler’in deyişiyle, psişik bireylerin kendilerini bireyleştirdikleri yaşama bilgilerini kültür endüstrisine

devretmeleri, bilincin zamanının bir tüketim nesnesine dönüşmesi, bireylerin kendilerine özgü tekil varoluş biçimleri icat etme imkânlarını kısıtlar. Bireylerin yaşam bilgileri, yaşam sanatları topluma giydirilen tüketici davranışlarına dönüşür.

Şu halde yirminci yüzyılın analog teknolojileri tüketicilere dönüşen proleterleşmiş üreticilerin yaşam bilgisini proleterleştirir. Bu bağlamda istihdamın düşmesinin yanında tüketicilerin artması ve emeğin payının azalması dikkat çekicidir. Stiegler'in ifadesiyle, "tüketimin hazır alım gücü oluşturmak için yaşama-bilgilerini (*savoir-vivre*) imha edecek şekilde örgütlenişi... önceleri hazır emek gücü oluşturmak için pratik-beceriye (*savoir-faire*) imha etme üzerine kurulu olan sistemi daha tehlikeli hale getirir" (Stiegler, 2012b, s. 41). Teknolojik dönüşüm beklenin aksine insanı insanlıktan çıkaran bir çalışma yaşamı doğurur. İlk iki aşamanın birleşmesiyle ortaya çıkan son aşama ise yirmibirinci yüzyılda dijital ve algoritmik teknolojilerin, "yapay zeka"nın gelişmesiyle ortaya çıkan bilişsel kapitalizmin kuramsal bilgiyi (*savoir-théorique*) proleterleştirmesidir. Stiegler kuramsal bilgiyi şöyle tanımlar: "geçmiş ancak onu tersyüz ederek miras alan ve yeniden harekete geçirerek tersyüz eden, Sokrates'in anamnez adını verdiği ve Batı'da her zaman yapısal olarak yerelliğin ötesine geçen bilgi" (Stiegler, 2019, s. 203). Dolayısıyla kuramsal bilgi geçmişi olduğu gibi reddetmez aksine onu geri çağırır, yeniden hatırlar, zenginleştirir ve derinleştirir. Söz konusu kuramsal bilginin proleterleşmesi Sokrates'ten beri felsefenin merkezinde yer alan müzakere gücünün kaybına neden olur.

Şu halde müzakere ve yorumlama süreçlerinin yerini otomatik karar verme araçları alır. Kuramsal bilginin proleterleşmesi, düşünmenin ve idrakın gerektirdiği zamanın, dijital teknolojilerin aşırı hızı karşısında vasıfsızlaşmasıyla ilgilidir.¹ Söz konusu hiper-endüstriyel çağda, hesaplama ve ölçümün yaşamın her alanına yayılmasıyla tüketici de artık neyi nasıl yapacağını bilmeyen "kullanıcıya" dönüşür. Bunun en çarpıcı örneği özellikle elektronik ortamda dijital sözleşmelerin artık tüketici ile değil "kullanıcı" ile yapılıyor olmasıdır. Böylece yaşamın bütünüyle tüketici ve kullanıcı profiline göre düzenlenmesi hedeflenir. Proleterleşme sürecinde bireyler, bilgiyi paylaşmak ve aktarmak için Agamben'in ifade ettiği gibi davranışları, kanıları ve söylemleri ele geçiren, belirleyen ve yönlendiren "dispozitiflerde" (2007) dışsallaştırılmış prosedürlere bağımlıdır. Bu prosedürler algoritmik yönetimsellik içinde anlaşılır.

Proleterleşme, bireyleri bilgilerinden yoksun bırakan süreci ifade eder. Bu bağlamda, yirmibirinci yüzyılda dijital teknolojiler ile ortaya çıkan bilişsel kapitalizmde proleterleşmeyi

idrakın ve aklın, noetik işlevlerin kaybı olarak anlamak gerekir (Stiegler, 2012b, s. 42). Stiegler'e göre bu durum bilişsel olanın hesaplanabilir olana indirgenmesi, *ratio*'nun akıldan yoksun bir ölçü biçimine dönüşmesidir. Oysa aklın faaliyetinin, hesaplanamaz bir şey ortaya koyarak, bireyleşme süreci oluşturması beklenir. Bir birey teknik nesnede dışsallaştırılmış ve genellikle otomatikleştirilmiş bilgiyi geri almayı ya da yeniden özümsemeyi başaramadığında proleterleşir. Bir bilginin aktarılması ya da öğrenilmesi, psişik olarak bilgiyi içselleştirmiş ve onu ileten belli bireylerin bilgiyi teknik bir nesnede dışsallaştırmalarını varsayar. Söz konusu olan elbette 120artezyen içsellik modelinin dışsallaştırılması değildir. Stiegler'e göre psişik alan, zihnin ya da bireyin içselliğine indirgenemez. Bu yüzden psişik halihazırda öznelarası bir ilişkiyi varsayar. Şu halde psişik "ortamın" kolektif uygulamaları teknik bir nesnede dışsallaştırılmış bilginin başka bireyler tarafından yeniden içselleştirilmesini sağlar. Dışsallaştırılmış bilginin yeniden içselleştirme sürecinde hafıza araçlarının kolektif işleyişlerinin kesintiye uğraması, uygulanmalarının imkânsız hale gelmesi durumunda proleterleşme ortaya çıkar. Oysa hafıza aklın işlevlerinin etkin hale getirilmesinde önemli bir rol oynar çünkü o organize olmuş bilgidir. İleride göreceğimiz gibi hafıza sadece bilgi toplayıp verileri depolamaz bunun yanında olgulara ve olaylara dair bilinçli farkındalık sağlar.

Stiegler yaşam bilgisinin ve kuramsal bilginin kaybindan, kendimize ve başkalarına ihtimam göstermeyi, psişik ve kolektif bireyleşmenin ve bilişsel ve duygusal paylaşımı sağlayan birey-ötesileşmenin (*transindividuation*) aşınmasını, zayıflamasını anlar. Birey-ötesileşme psişik bireylerin birlikte-bireyleşmesinin (*co-individuation*) sonucudur ve kolektif bireyleşmeyi kurar. Söz konusu birey-ötesileşme Stiegler'e göre tüm kolektif anlamlandırmanın (*signification*) ortamıdır ve bireyler için varoluşsal öneme sahiptir. Her tür bilgi, beceri bilgisi, teknik bilgi, yaşam bilgisi, pratik bilgi, varoluşsal bilgi, teorik bilgi "birey-ötesileşme" olarak tanımlanabilir. Bu bilgiler, belli ölçüde müşterek kurallar paylaşan topluluklar tarafından nesilden nesile aktarılır, uygulanır, dönüştürülür. Bireyler bilgileri uyguladıkça, hem kendi kendilerini dönüştürür hem de bilgileri dönüştürür.

Gelgelelim Stiegler'in ifade ettiği gibi, dijital çağın enformasyonu tek kullanımlıktır, düşüncenin nesnesi olamaz ve kolektif olarak aktarılamaz. Örneğin kitle iletişim araçlarındaki haber akışının hızı bilginin özümsemesini değil onun ardına takılıp sürüklenmeyi sağlar. Üzerine düşünülmüş bilgi bir süreç içinde olgunlaşır, oysa enformasyonun "verimliliği" onun zamansallığı üzerinden değil yayılma hacmine göre yani zamanı mekansallaştırma biçimine göre belirlenir. Böyle bir ortamda, her bilginin kısa ömürlü olduğu ve ne geçmişe ait ne de

gelecek için öngörülen bilgilerin gerektiği bir dünyada tarihsellik devre dışı bırakılır. Dolayısıyla enformasyon bireyleri bitimsiz bir "şimdi"ye sıkıştırır, bireyler bebekler gibi sadece "şimdi"de yaşar. Fakat şimdinin tekdüze tekrarı düşünme alanını çoraklaştırır.

Hafıza Tekniği Sorunu ve Farmakoloji

Bir önceki bölümde gösterdiğimiz gibi, teknik bir sistem, toplumsal sistemleri kısa devreye uğrattığında birey-ötesileşme tıpkı kapalı sistemler gibi kendi kendini yıkmaya yönelir. Oysa bir şeyi yapmayı bilmek aslında yaptıklarının sonuçlarından sorumlu olarak toplumsal örgütlenmeyi zenginleştirmek, ona zarar vermemektir. İşte bu yüzden Stiegler'in deyişiyle, etkin düşünme yetimizi ve teorik bilgimizi kaybetmek istemiyorsak, önümüzdeki teknik sisteme yeni bir yeni bir rasyonalite vermenin yollarını aramalıyız (2018, s. 173).

Dijital teknolojiler deneyimleri dışsallaştırma imkânları sunar. Fakat söz konusu dışsallaştırma sadece bir dışa açılma değildir. Fransız filozofa göre zihin, bedenün uzantısı olacak dışsal teknik nesnelere ve insanın dünyadaki eylemlerinden etkilenir. Stiegler tam da bu iddiası sayesinde diğer teknoloji felsefelerinden radikal olarak ayrılır.ⁱⁱ Ona göre teknik, dünya deneyiminde kurucu role sahiptir. Teknik, dünya deneyiminin niteliğini dönüştürmez aksine onu açıklar ve ifade eder. İnsan teknik ve teknoloji ile kurduğu ilişki sayesinde sembolik düzlemi kurar, toplumsallaşır.

Teknik insana dışsal değildir, aksine Fransız antropolog André Leroi-Gourhan'ın ifadesiyle başından beri insanı insan yapan şeydir, insanileşme tekniğün dışsallaştırma sürecidir (1943).ⁱⁱⁱ Stiegler böylece André Leroi-Gourhan'a dayanarak insanın ve tekniğün birbirlerini birlikte kurmaları (*co-constitution*) argümanından yola çıkar. André Leroi-Gourhan'a göre teknik nesnelere kuşaklararası hafızanın dayanağı olan maddi kültürü oluşturarak hafıza öğrenimini ve etkinliğini belirler. Şu halde, teknik insanın kökensel protezidir. Fakat Stiegler için burada protez yitirilen bir organın yerine geçen bir nesne ya da halihazırda var olan yetenekleri artıran, yükselten bir araç değildir. Dolayısıyla alışlagelmiş anlamının aksine Stiegler'in terminolojisinde protez, bedeni insan bedeni olarak kurar. Bir beden olmak, dünyayla ilişkiye artefakt tekniklerle aracılık etmektir. Protez olarak teknik, bedene kökensel bir ilavedir (*supplément*) çünkü o hem bir ek hem de bedeni beden olarak tanımlayan şeydir. Böylece Marcel Mauss'un da ifade ettiği gibi beden insanın ilk teknik aracı olarak ortaya çıkar (1936). İnsanın kökeni halihazırda teknik ve protez olan tarafından ilişkilendirilmiştir. Söz konusu yaklaşım felsefe tarihinde insanın genellikle maddi olmayan özelliklerle tanımlandığını

akla getirdiğimizde daha önemli hale gelir. İnsan genellikle ruh, zihin, kendilik bilinci gibi betimlemelerle tanımlanır. Oysa Stiegler'e göre insanı öncelikle teknik ile ilişkisi içinde tanımlamak gerekir.

Dolayısıyla konuşma, iletişim bizzat bir dışsallaştırmadır. Fakat bu bir iç düşüncenin dışsal ifadesi değildir çünkü bizzat içsel düşünceye ait bilinç dışsallaşma tarafından icat edilir, dışsal artefakt ile ilişkisinde oluşur. Düşüncenin dil ile ifadesi, yani dışsallaştırma, kolektif anlam üretimini sağlar. Bu anlamın kavranması ve yorumlanması ile tekrar içselleştirilmesi teknik bireyleşme sürecinin parçasıdır. İnsan teknik hafızayla bireyleşme sürecine dahil olur. Teknik dışsallaştırma sembolik düzlemin kurucusu olarak insanı insanlaştırır, dünyaya aidiyetini sağlar (Stiegler, 2004, s. 12). Bu yüzden teknik dışsallaştırma kolektif bireyleşme süreçlerini mümkün kılar.

Stiegler'e göre insanın teknik protezlerle kurduğu birlikte kurulma ilişkisi epi-filogenetik hafıza üzerinden ele alınır. İnsana özgü epi-filogenetik hafıza, zihinsel yaşamın teknik araçlarda dışsallaştırılmasıdır. Böylece insan genetik belirleniminin ötesine geçerek teknik hafıza ile düşünmeye ve düşündüğünü ifade etmeye yönelir. Maddi uzantılarla kurulu bu ortam insanın genetik ve somatik hafızası değil yazı, imaj gibi teknik dayanaklara kayıtlı epi-filogenetik hafızasını destekler. Bu hafıza bizzat yaşamadığım bir geçmişi miras almamı sağlayan şeydir. Bu bağlamda sinirsel hafıza, bedensel ve kaslara dayanan hafıza, biyo-genetik hafızanın yanında teknolojik olarak dışsallaştırılan hafıza ayrımı yapmak gerekir.

Söz konusu fikri anlamak için Stiegler'in üçlü geçmişe-yönelim argümanını ele alalım. Fransız filozof hatırlama tekniği (*mnémotechnique*) sorunu adını verdiği sorunu bilinç zamanının bilincin ötesinde mekansallaşması olarak betimler (2012b, s. 19). Bu eleştiriyi Husserl'in *İçsel Zamanın Bilinci Üzerine Dersler*'de (Husserl, 1928) ortaya koyduğu geçmişe-yönelim (*réretention*) ve geleceğe-yönelim (*protention*) teorisi üzerinden ele alır. Husserl'e göre algının temelinde nesnel zamansallıkla açıklanamayacak bir boyut yatar. Söz konusu olan şey zamansal bir ufuktur ve bir kök-izlenim (*Urimpression*) alanına tekabül eder. Bu alan edimsel bir şimdiden ve iki edimsel-olmayan ufuktan meydana gelir ve onda edimsellik ve edilginlik devamlı şekilde birbirine geçer. Geçmişe-yönelim, geçmişin kökensel bilincidir ve artık şimdi olamayan geçmişi tutar, böylece geçmiş ve şimdi bir birlik ve süreklilik oluştururlar. Aynı şekilde, geleceğe-yönelim de yakında şimdi olacak bir geleceği tutar. Geçmişe yönelimler geleceğe dair önceden görmeyi mümkün kılar. Geçmiş sayesinde şimdide geleceği üretirim.

Stiegler'e göre Husserl'in aktardığı algı zamanına (*temps de la perception*) dair ilk geçmişe-yönelim, belleğin anılarını dokuyan anımsama ve hayal gücünün zamanına (*temps de la remémoration et de l'imagination*) dair ikinci geçmişe yönelimi tesis eder. Ne var ki bu iki geçmişe-yönelimin dışında üçüncü geçmişe yönelim vardır. "Üçüncü geçmişe-yönelme, ilk geçmişe-yönelmelerin meydana getirdiği ikinci-yönelmelerin hatırlamaya yönelik bir dışsallaştırmasıdır" (2012b, s. 20). Stiegler'in temel iddiası şudur: Üçüncül hafıza olarak üçüncü geçmişe yönelim birinci ve ikinci geçmişe yönelimlerin kurulumundan her zaman önce gelerek ilk ikisini etkilemektedir (2012b, s. 20). Yeni doğan her bebek halihazırda üçüncü-geçmişe yönelimin biçimlendirdiği bir dünyaya gelir. Üçüncü geçmişe yönelimler, benim dışımda olan ve onları içselleştirdiğim için psişemi oluşturan şeylerdir. Bu içselleştirme/dışsallaştırma döngüsü, hem dünyaya gelen hem de dünya kuran bir dünya-içinde-varlığı oluşturur. Şu hâlde öğrenme dediğimiz şey gelecek dışsallaştırmalar açısından bu tür içselleştirmenin özel durumlarıdır. Örneğin eğitim hayatındaki öğrenme sürecinde yazılan ödevler, elde edilen diplomalar, üretilen tezler, ortaya konan eserler dışsallaştırma biçimleridir. Stiegler bu durumu bireysel zamanın mekansallaşarak kolektif zamana dönüşmesi olarak betimler ve bu zihnin kökensel dışsallaşmasıdır. Örneğin herhangi bir aletin, tarih öncesi döneme ait yontulmuş bir sileks taşının üretilmesi zamanın mekansallaşmasını, zihnin dışsallaşmasını sağlar. Böylece teknik nesne sadece hafızaya destek olan bir uzantı değildir. Teknik ve kayıt altına alınmış hafıza bireyleşmenin koşuludur ve kültür bu aktarımla ortaya çıkar. Dolayısıyla tarih öncesi dönemdeki yontulmuş bir sileks taşı, teknik bir alet olarak hafızayı dışsallaştırır, bireysel deneyimi taşır.

Şu halde hafıza tekniklerinin (mnemoteknikler) neolitikten sonra ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ardından alfabetik yazının ortaya çıkışıyla sembolik içerikler aktarılabilir duruma gelir. Yazı her şeyden önce bir gramatizasyon aşamasıdır ve düşüncenin zamanının gramatizasyonu hafızanın dışsallaştırılması tarihidir. Bir teknik olarak yazı kaydedildiğinde zamansal olarak akış halinde olan mekansallaşır. Böylece tüm akışlar tekrar edilebilir parçalara bölünür ve yeniden bütünlük kazanmak üzere düzenlenir. Stiegler'in ifadesiyle "dışsallaştırma süreci, yani teknik evrim, hafıza tekniklerinin ortaya çıkmasıyla beraber bir gramatizasyon tarihi olarak somutlaşır. Gramatizasyon süreci *hafızanın teknik tarihidir*, unutan hafıza bu süreçte, hatırlayan hafızada gerilim oluşumunu sürekli yeniden devreye sokar" (2012b, s. 45). Bu demektir ki, gramatizasyon bir tür yeniden üretilebilirlik imkânı sunduğu için teknolojik ilerlemenin seyrini değiştirir.

Özellikle ondokuzuncu yüzyıl boyunca işitsel-görsel algının gramatizasyonu yeni teknolojileri ortaya çıkarır. Stiegler'e göre yontulmuş sileks taşından başlayarak, tüm analogik ve dijital kayıt ve yeniden üretme mekanizmaları gramatizasyona dahildir. Gramatizasyon süreci deneyimin somut alanlarını olduğu gibi aklın (noetik) işleyişine dair süreçleri de dönüştürür. Dışsallaştırılmış hafıza akıl yürütmenin, idealitenin düşünme biçimlerinin koşuludur. Bu demektir ki, tarihin farklı dönemlerinin üçüncül hafıza oluşturma biçimleri o dönemlerin düşünme biçimlerini etkiler. Örneğin harflerle basım tekniğiyle üretilen kitapların yaygınlaştığı onaltıncı yüzyılın teknolojisinin düşünce üzerine etkisiyle, dijital teknolojinin etkisi aynı değildir. Dijital teknoloji, geçmiş teknolojilerden radikal bir biçimde farklı olarak geleceğe yönelimleri kontrol altına alan, manipüle eden yeni bir üçüncül hafıza oluşturur. Söz konusu üçüncül hafıza biçimi otomatikleştirilmiş hesaplama biçimine bağlı bir gramatizasyon biçimini dayatır. Bu demektir ki dijital medya çağında üçüncül hafıza sorunu analog yazı döneminden farklı ele alınmalıdır.

Şu halde Stiegler'e göre felsefenin önündeki görev şudur: Teknolojik olarak dışsallaştırılan hafıza hem psiko-sosyal bireyleşme hem de bireyleşmeden çıkma (*désindividuation*) imkânı olarak ele alınmalıdır.^{iv} Dolayısıyla insanın kendi kendini üretim sorunun kökeninde yukarıda anlattığımız dışsallaştırma, hafıza ve bilginin aşırı-endüstriyeleşmesi sorunu bulunur. Bu yüzden hafızanın ve bilginin denetimi beraberinde yeni bilişsel ve duygusal proleterleşme biçimlerini getirir (2012b, s. 23). Öyleyse dışsallaştırma süreciyle kolektif anlam üretimini mümkün kılan teknik nasıl olur da günümüzde bireyleşme sürecini yok eden bir yapının tetikleyicisi olur?

Tekniğin ikili yapısını anlamak için Stiegler'in farmakoloji argümanını incelememiz gerekir. Stiegler, Platon ve Derrida'dan ilham alarak tekniği farmakon olarak ele alır. Farmakon hem dert, zehir hem de çare, ilaçtır. Toksik (zehirleyici) karakterinin yanında terapötik (sağaltıcı) bir müdahale imkânını barındırır. Dolayısıyla farmakon tekniğin zararlı ve yararlı veçhelerini birlikte düşünmeye imkân verir. Stiegler'in farmakoloji teorisine göre bireyleşme, gramatizasyon süreçleriyle insanın bilgi ve hafızasının dışsallaştırma biçimleriyle dönüşmesi anlamına gelir. Bu dönüşüm içinde unutan hafıza, hatırlayan hafızada gerilim oluşturur (2012b, s. 45). Bilgi bu dışsallaştırma sayesinde gelişirken aynı zamanda kendi kendisini tehlikeye atar. İşte Sokrates'in ortaya koyduğu farmakon sorusu tam da bu duruma işaret eder. Bir yandan teknik dışsallaştırma olarak yazı hafızayı zayıflattığı için gençleri yanlış yönlendiren sofistlerin aracısı gibi görünür, diğer yandan ise aynı yazının bilgiyi kamulaştırması sayesinde kentte

rasyonalleşme süreci meydana gelir. Yazı yasayı ve yurttaşlık yapısını getirdiği için kamusal alanda yorumlama ve eleştirinin önünü açar. Dolayısıyla teknik bir yandan hafızayı zayıflatırken diğer yandan kolektif bireyleşmenin kurucusudur. Şu halde, *Phaidros* diyalogunda, Sokrates'in öne sürdüğü gibi hafızanın dışsallaştırılmasının bir bilgi kaybı oluşu günümüz koşulları için de geçerlidir. Özellikle dijital teknolojilerin muazzam depolama gücünün kullanımı ve insanın bu hatırlama aygıtlarına bağımlılığı genel proleterleşmeye dair sorgulamada önemli bir yer tutar. Stiegler'e göre gramatisasyon indirgenemez biçimde farmakolojiktir. Onun sonucu olan hafıza kaybı "ya etkilediği psişe'yi proleterleştirir; ya da bu psişe'yi, çizdiği yeni birey-ötesileşme devresine sokarak bireyleştirir" (2012b s. 57). Böylece psişik ve kolektif bireyleşmeye teknik bireyleşme eklenir. Şu halde bilişsel faaliyetleri proleterleştiren dijital ilişki teknolojileri aynı zamanda bireylikten-çıkma süreçlerinin önüne geçebilecek bireyleşme ortamlarının kurucusu olabilirler. Söz konusu teknolojiler zamansal akışların ayrıklaştırılmasından, yani zamanı mekansallaştırmadan oluşan gramerleştirme sürecinin bir momentidir. Sözün yazıda, bedensel jest ve mimiklerin makinada gramerleşmesinin bir sonraki adımı psiko-sosyal ilişkilerin bu ağları yöneten şirketlerin ticari çıkarları için gramatisasyonudur. Fakat bu teknolojiler birey-ötesileşmeyi meydana getirebilir, kritik ilişki alanların ve zamanların oluşturulmasını mümkün kılabilir. Dolayısıyla her farmakon gibi birey-ötesileşmeyi engelleyebilir ya da aksine doğru bir siyasal çerçeveye ona imkân sağlayabilirler.^v Stiegler'in kurduğu ve global bir yapıya dönüşen *Ars Industrialis*'in temel amaçlarından biri dijital teknik ve siyaset ilişkisinin teorik veçheleri ve pratik uygulamaları üzerine çalışmaktır.

Dolayısıyla aklın ve idrakin, kuramsal bilginin proleterleşmesine neden olan farmakon, psişik ve kolektif yeni bireyleşme düzenini de mümkün kılar. Bu yüzden tekniğin sadece toksik karakterini ele almak düşünce için uygun değildir. Kültür endüstrisi ve araçsal rasyonalizm eleştirilerin yanında tekniğin mümkün kıldığı kolektif bireyleşme biçimlerini ele almak gerekir. Stiegler'e göre dijital teknolojiler bağlamında sağaltıcı bireyleşmenin icat edilmesi mümkündür. "Dijital ağlar, yani dünyasal ölçekteki bu yeni yazı ağları toplumsal, ekonomik, politik, dinî, estetik çerçeveleri dönüşüme uğrattırırken, hem zehirleyici hem de sağaltıcı etkiler taşır" (Ertuğrul, 2020, s. 125). Örneğin youtube gibi platformlar dikkati ve ilgiyi esirleştiren videolarla dolu olduğu gibi, aynı platform nesiller arası deneyim aktarımını beceri bilgisinin ve yaşam bilgisinin kamusallaşabileceği bir ortam haline gelebilir. Bunun yanında web siteleri büyük ölçüde sadece okunmaya açıktır. Oysa ki okunmayanın yanında kompozisyonu

tamamlayacak şekilde yazılabilir olmaları mümkündür. Şunu unutmamak gerekir ki, Hiper Metin İşaretleme Dili'nin (html) kökeninde sadece pasif bir okuma değil aynı zamanda dahil olma yani yazı da bulunur. Benzer bir şekilde teknik nesnelere analitik işlevlerinin yanında bu işlevi tamamlayacak sentetik işlevlerinin de bulunması teknolojinin farmakolojik niteliğine yansıtılabilir. Bilgi üretimi ve paylaşımı açısından kökeninde kolektif aklın mayası olarak tezahür eden dijital teknolojiler bugün ortaya çıkardıkları krize çare olacak potansiyele sahiptir zira tekniğin farmakolojik yapısı nedeniyle sorun, çözümüyle, kriz de kararlarla gelir.

Düşünme Ne Yapar?

Sonuç olarak zihin teknolojileri (*technologies de l'esprit*) krizi ve onun üzerine felsefi düşünüm anlamında kritik nasıl anlaşılmalıdır? Stiegler, teknoloji tarihçisi Gille'in makalenin başında bahsettiğimiz tezinden yola çıkarak dijital çağda teknik sistemlerin toplumsal sistemlerle uyumsuz hizalanmalarını (*désajustement*) krizin merkezine yerleştirir. Ona göre söz konusu durum dönemler, *epoklar* arası bir kopuş fenomenine (*phénomène de disruption*) işaret eder (Stiegler, 2010). Stiegler'e göre sayısal ağların ve dijital dönüşümün sonucunda teknik devrimin hızlanması kopuşu ortaya çıkarır. Kaldı ki Zizek'in ifadesiyle "hakiki bir tarihsel kopuşun ardından, geçmişe kolayca dönülemez, hiçbir şey olmamış gibi yola devam edilemez" (2016, s. 193).

Peki bir dönem ya da *epok* olarak adlandırılan zaman dilimin özelliği nedir? Stiegler bir dönem olarak *epok* ile dogmatik tavrı askıya almak anlamına gelen fenomenolojik *epokhe* arasındaki ilişkiyi düşünür. Stiegler'in de içinden çıktığı fenomenoloji hareketindeki filozoflar dünya ile ilişkimizi düşünmek için ona dair realist ve doğalcı tavrı askıya alır. *Epokhe* gerçekliğe yönelik dogmatik tavrı nötrleştirici bir tavır değişimidir. Heidegger'in ifade ettiği gibi söz konusu askıya alma ve düşünmeye başlama tavrı, varlığın tarihi açısından belirleyici düşünce dönemlerine, *epoklara* yol açar. Stiegler'e göre teknik böyle bir *epok* değişimi düşüncesi ile ele alınmalıdır. Fakat bu dönüşüm elbette sadece tekniğin kendisinden değil, onunla kurulan bilişsel ve toplumsal ilişkiden ileri gelir. Bu dönüşüm öncelikle bir *epokun*, dönemin kapanması, yıkılması ile deneyimlenir. Bu bağlamda 1993 yılında teknik sistemi dönüştüren internet *epokhal* katlanmanın birinci kriz anına işaret eder. Tıpkı internet sonrası dünyada olduğu gibi eski çağın ardından yeni bir *epok*, çağ tezahür eder ve bir önceki çağın toplumsal düzenini askıya alır. Burada önemli olan husus, teknik sistemin dönüştürücü gücünün çıkış anında Kantçı terminolojiye göre "quid facti" (olan ne) ve "quid juris" (ne gerekçeyle) ayrımını askıya

almasıdır. Toplumsal sistemler teknik devrimlere ayak uyduramadığında, teknik sistemler ortaya çıkan yasal boşluktan yararlanıp meşruiyetlerini oldu bittiye getirerek geri dönülmesi güç durumlar yaratırlar. Örneğin politik ekonomi bağlamında ucuz ve güvencesiz istihdam biçimi yaratan platform kapitalizmi modelinin, verinin ve bilgi birikiminin 'ne hakla yapıldığı sorusuna cevap vermeden' tekelleşmesiyle halihazırda toplumsal sistemler tarafından üretilmiş çalışma modellerini felç eder. "Özellikle Uber gibi şirketler, yeni ürünlerini gig işçilerinin (Uber özelinde sürücülerin ve kuryelerin) emek süreçlerinde yarattıkları verileri kullanarak geliştirir. Aynı zamanda emek süreçlerinde yaratılan bu veriler, şirketler tarafından işçinin verimliliğini arttıracak modellerin geliştirilmesinde de kullanılır" (Alemdar, 2022). Dolayısıyla hangi hakla sorusunun ya da gerekçelendirmenin yapılmadan amaca ulaşmada kullanılan yolun gerekçe olarak sunulduğu durumlar, içinde bulunduğumuz teknolojik dönemin özelliğidir. Çalışanlar, yazılımlar ve algoritmalar sayesinde denetlenip, performans kriterlerine göre değerlendirilir. Dolayısıyla ortada herhangi bir toplumsal konsensüs olmadan üretim süreçlerinde işçinin denetimi otomatikleşir. Toplumsal sözleşmelerin, kamusal güçlerin teknik sistemlerin dönüşüm hızını yakalayamadığı durumlarda hukuk ve siyaset hep geç kalır. Teknik sistemler tarafından meydana getirilen kesinti bireylere ve topluma bu sistemleri temellük edecek zaman bırakmaz. Platform kapitalizmi şok stratejisiyle bir tsunami gibi önüne kattığı eğitim, sağlık, ekonomi, siyaset gibi tüm alanları derinden dönüştürür.

Fakat bu durumun bir de diğer boyutu bulunur. Yeni çağın düzeninin, yaşam bilgisinin ve kuramsal bilgi biçimin kurulabilmesi için ikinci bir askıya alma hareketi gereklidir. Stiegler ilk askıya alma hareketine yanıt olarak ikinci askıya alma sonucu meydana gelen duruma *ikili epokhal katlanma (double redoublement épokhal)* adını verir. Yeni bir teknik sistem ortaya çıktığında, her zaman zehirlidir çünkü ortaya çıktığı toplumu öncelikle tehdit eder. İkinci aşama, bu zehri bir ilaca, yani bir yaşama sanatına, en çeşitli biçimlerinde bilgiye dönüştüren şeydir. Dolayısıyla bu süreç her seferinde tekil çatallanmalar (*bifurcations*), önceden çizilen yoldan sapmalar içerir. Stiegler *La Société automatique (Otomatik Toplum)* kitabında bu duruma kuralların otomatikleşmesinden çıkma (*désautomatisation*) adını verir (2015, s. 33). Varolan teknik sistemin kesintiye uğramasıyla toplumsal anlamlandırmalar ve bilgi biçimleri sorgulanır. Yeni teknik sistem, toplumsal sistemde kemikleşmiş yapma, yaşama ve düşünme biçimlerini kışkırtır ve dönüşüme sevk eder.

Böylece bir teknik sistemin diğerinin yerine geçmesiyle yeni birey-ötesileşme (*transindividuation*) süreçleri meydana gelir. Birey-ötesileşme, kolektif geçmişe-

yönelimlerden (*retentions collectives*) hareketle kolektif geleceğe yönelimlerin (*protentions collectives*) sağlıklı işlediği bir toplumda mümkündür. Ancak bu durumda teknik sistemlerin ön ayak olduğu gelecek ufkundan söz edebiliriz. Stiegler'e göre felsefenin önündeki asıl problem içinde bulunduğumuz dönemin, bir *epok* yoksunluğu olarak deneyimlenmesi yani ufuksuzluğun kolektif yönelimlerin önünü tıkamasıdır. Dijital platformlar tarafından ilgi ve dikkatin kontrol edildiği, veri davranışçılığının söz konusu kolektif yönelimleri kategorize ettiği bir dönemde yıkıcı bir vaatsizlik ile karşı karşıyayız. Kolektif örgütlenme uzlaşmacı bir rutine indirgenir. İnsanın özerkliği, kolektif örgütlenme, beklentilerdeki yerlerini kaybetmiş ve uzlaşmacı bir rutine indirgenmiştir. Bu yüzden geçmiş, şimdi ve gelecek arasında ağırlık merkezi şimdide sabitlenir. Söz konusu *epoksuzluk* içinde, kolektif geleceğe yönelimleri "boşunalık" ve "inkar" duygusu kaplar. Bunun başlıca sebebi teknik üretim biçimlerince sunulan ve dolaşıma sokulan endüstriyel nesnelere hem gerçek zamanlı, hem de eş zamanlı olarak milyonlarca bilincin ilgisini ve dikkatini çekebiliyor oluşu, yani *hiper-senkronizasyondur*.

Stiegler'e göre dijital teknoloji ile birlikte gelen hiper-senkronizasyonun sonucu olarak birincil ve ikincil hatırlama homojenleşir. Üçüncül hafıza olarak üçüncü geçmişe yönelim, birincil ve ikincil geçmişe yönelimlerin kurulumundan daima önce gelerek algılamayı ve geriye dönük hatırlamayı birleştirdiği için tüm dışsallaştırılmış hafıza teknikleri senkronize olur. Böylece insanlar aynı görsel, işitsel ve zamansal nesnelere maruz kalır. Şu halde, kolektif bireyleşme biçimleri farklılıkların korunduğu *diyakronik* birleşme imkânından yoksun kalır. Stiegler bireysel farklılıkların kaybolduğu kiteselleşmiş topluluk biçimini bir hasta bir toplum olarak tanımlar (2015, s. 102). Böyle bir toplum mimetik bir sürü etkisine sahip yapay bir kalabalıktır. Söz konusu betimlemeyi metnin yukarıda bahsettiğimiz algoritmik yönetimsellik bağlamında düşündüğümüzde ortaya çıkan manipülasyonun yol açtığı siyasal ve toplumsal yıkımı daha iyi anlayabiliriz. Kolektif geleceğe yönelimler, yani geleceğe dair beklentiler otomatikleştiği ve kontrol edilebilir hale geldiği için bireyler kendi koydukları amaçlar ile hareket etme yeteneklerini kaybederler. Böylece genel bir kayıtsızlık, duyarsızlaşma ve sinizmin egemenliği belirgin hale gelir. Hayal gücünün özelliği olan öngörülemez ve hesaplanamaz olanın algoritmik yönetimsellik içinde bir risk faktörüne dönüşmesi bireylerin anlam bulma ve anlam yaratma etkinliğini kısıtlar. Algılama ve hatırlamanın standardizasyonu öngörülebilir ve hesaplanabilir beklenti kalıpları ile işler.

Kapitalizmin bu evresinde çağdaş toplum, hatırlama ve beklenti pratiklerini tutsak eden bir nihilizme teslim olmuştur. Bu durum Stiegler'e göre Antroposen kavramı ile anlaşılabilir.

“Antroposen bir ‘Entroposen’dir yani yoğun bir entropi üretimi dönemidir çünkü bilgiler tasfiye ve otomatize edildikleri için bilgi olmaktan çıkıp *kapalı sistemler* haline gelirler, yani entropik hale girerler” (2019, s. 200). Dolayısıyla Stiegler, Antroposen’i yaygın kullanımından farklı ele alır. Antroposen çağında insan bir entropi faktörü haline gelmiştir. Antroposen, enerjinin azalması (fizik), biyolojik çeşitliliğin yok olması (biyolojik) ve kültürel ve sosyal çeşitliliğin yıkımı (psikososyal) seviyelerinde entropinin artmasına işaret eder. Ona göre yukarıda betimlediğimiz algoritmik yönetimsellik ve data endüstrisi de enformatik seviyede entropi üretimini arttırmıştır.

Şu halde algoritmik yönetimselliğin yarattığı “bireyselleşmiş normatiflik” (Stiegler, 2015, s. 356) ve bilişsel proleterleşme çağında düşünme ne yapar? Yaşamın tüm alanlarının veri ve hesaplama mantığına göre şekillendiği bir dönemde, aklın karar verici boyutunun, müzakere yeteneğinin ve kendi koyduğu amaçlar doğrultusunda geleceğe yönelme biçiminin aşınmasını nasıl değerlendirmeliyiz? Stiegler’e göre çağımızın zihin teknolojileri eleştirisinin konusu Kant’ın akıl, anlama yetisi ve hayal gücü arasındaki kurduğu kompozisyonun bozulması ile ilgilidir. Kant’ın gösterdiği gibi akıl sadece analitik değil sentetik yargılara da sahiptir ve kendi koyduğu amaçlarından yola çıkarak belirlenemez olanı düşünebilir. Stiegler’e göre dijital teknoloji çağındaki sorun anlama yetisinin işleyişinin otomatikleşmesi, yani bilgi üretme görevinin teknik araçlara devredilmesidir. Teknik artefaktlar elbette bizim yerimize düşünmez ama bizim yerimize hesaplar, ölçer, nicelikselleştirir. Şu halde bilginin oluşumunda görünün, anlama yetisinin, hayal gücünün ve aklın müşterek işleyişleri belli bir problemle karşılaşır. Anlama yetisi insanı hız ve kapasiteleriyle aşan ve eleştirel düşüncenin konusu olmayan artefaktlara dayandığı için otomatikleşir. Dışsallaştırılmış hafıza teknikleri ve teknik araçlarla anlama yetisinin analitik işlevinin otomatikleşmesi aklın karar verici işlevinde aşınmaya neden olur. Aklın geleceğe yönelik beklenti yönetimi otomatik anlama yetisi tarafından kesintiye uğrar.

Stiegler’e göre analitik bir yeti olarak anlama yetisi üçüncül hafıza (*réention tertiaire*) ve gerçekliği parçalara ayıran bir kayıt biçimi olarak gramatizasyon üzerine kuruludur. İnsanlığın başlangıcındaki mağara resimlerden, hiyeroglif yazılara, alfabetik yazılardan her türden dijital teknoloji gramatizasyona dahildir. Gelgelelim, eldeki yazıda göstermeye çalıştığımız gibi dijital teknolojilerin oluşturduğu gramatizasyon süreci deneyimin somut alanlarının yanında aklın (noetik) işleyişine dair süreçleri dönüştürür, aklın amaçlarını aydınlatmasını engeller. Stiegler’e göre içinde bulunduğumuz çağ sayısal (*numérique*) bir

episteme evresidir. Pratik beceri bilgisi, yaşam bilgisi ve kuramsal bilgi sayısallık tarafından tümüyle dönüştürülmüştür. Sayısallık ve hesaplanabilirlik bilginin aracı değil onun imkân şartı gibi işler. Dolayısıyla dijital teknolojiler anlama yetisinin dışsallaştırma yeteneğinin makinelere devredilmesine neden olarak tüm yaşamı sayısallaştırır. Anlama yetisinin uzantıları olan makinelerin aşırı hızı karşısında aklın karar verme ve sınır koyma işlevi zayıf kalır. Bu orantısızlık yüzünden teknik bir sistem karşısında karar verme sürecini başlatmadan söz konusu sistem bizim üzerimizde etkide bulunur. Şu halde kararlar otomatikleşir, amaçlar ve araçlar yer değiştirmeye başlar. Kararların otomatizasyonuna neden olan standartlaşma ve tekbiçimcilik bilişsel bir bozuluşa götürür. Algoritmik yönetimsellik tam olarak böyle işleyen bir ilişkinin ürünüdür.

Peki bu durumda felsefenin görevi nedir? Stiegler'e göre filozof bir farmakologdur, yani farmakonun olumlu ve olumsuz imkânlarını analiz eder. Bu elbette dijital teknolojileri ilaç ve zehir ikiliğine sıkıştırmayı gerektirmez. Kaldı ki Nietzsche'den beri bildiğimiz gibi iyi ve kötüyü birbirinin karşısına koymak, sonuç olarak birbirlerini devamlı yeniden üretecek bir sisteme dönüştürür. Stiegler farmakoloji yardımıyla düşünmenin sağaltıcı müdahale biçimlerinin kurallarını tanımlar. Dijital platformların ve enformasyon sistemlerinin meydana getirdiği ilişkiler özen ve bakım gerektirir.

Bunun için makalenin sonunda Stiegler'in *The Neganthropocene* (2018a) kitabında bahsi geçen "*Panser*" terimini ele alacağım. Fransız düşünür, "*penser*" ve "*panser*" sözcükleriyle oluşturduğu dil oyunuyla düşünme ne yapar sorusuna çağdaş bir cevap arar. Söz konusu arayış daha sonra *Qu'appelle-t-on panser?* (2018b) kitabında ve yaşamının son dört yılındaki seminerlerde önemli bir role sahiptir. Stiegler, *Qu'appelle-t-on panser?* kitabına Nietzsche'nin 1879'da felsefesinin başlangıcı olarak hayret ve şaşırma'yı değil dehşeti (*effroi*) ele almasını yorumlayarak başlar. Stiegler'in aklında elbette zihnin, noetik olanın *polemos*'a referansla polemik olması vardır. Felsefe dehşetin yarattığı durum karşısında aklın öngörülemez işlevini ortaya koyar.

Fransızcada "*penser*" düşünmek anlamına gelirken, "*panser*" ise özellikle eski Fransızcada "özen göstermek, birinin gereksinimlerini üstlenmek, bakım" anlamlarına gelir ve günümüzde bir yaranın iyileşmesine yardımcı olmak için Türkçede kullandığımız gibi "pansuman yapmak" demektir. Kaldı ki pansuman yapmak, bandaj, sargı gibi bir kere yapılıp bırakılacak bir etkinlik değildir; aksine sürekli yeniden yapılmalıdır, aksi takdirde yara

enfeksiyon kapabilir. Bu yüzden bakım olarak düşünme bir şeyin iyi gelişmesi için süregiden etkiyi gerektirir.

Diğer yandan özen göstermenin ve bakımın pratik kullanımının yanında teorik anlamları vardır. Örneğin, Platon için ruha ihtimam gösterme doğru bir yaşam idealini gerçekleştirmeye yönelik sorgulayıcı bir düşünme etkinliğidir. Genellikle muhataplardan birinin kendini sorgulamasına izin verdiği bir diyalog biçimini alır (Patočka, 2022, s. 110). Böylece insan kendini sorunlaştırır, sorunun ortaya çıkmasına tahammül eder ve onu izler. Böylece ilk bakışta apaçık görünen bir şey bile nihayetinde bir sorgulamaya konu olur. Söz konusu düşünce hattını Pierre Hadot'nun (1995) Antik Felsefe yorumunda ve Foucault'nun (2020) benlik teknikleri üzerine son dönem çalışmalarında izleyebiliriz.

Stiegler'e göre "*panser*", özen göstererek düşünme, bir yarayı iyileştirecek düşünme olarak betimlenebilir. Bu yüzden sadece fiziksel değil, zihinsel bir anlamı da bulunur. Fakat tahmin edileceği gibi Stiegler, *Qu'appelle-t-on panser?* başlığıyla, Heidegger'in *Was Heisst Denken? (Düşüne Ne Demektir?)* metnine göndermede bulunur. Bilindiği gibi bu metnin iddiası düşünmeyi asıl provoke eden şeyin hala düşünmüyor oluşumuz olduğudur. Bizi düşünmeye çağıran şeyi düşünmüyor oluşumuz, düşünmemizi gerektirecek şekilde bizden talepte bulunan karşısında felsefenin suskunluğu sorundur.^{vi} Heidegger'in söylediği gibi insan her zaman düşünmenin imkânı ve imkânsızlığı arasında salınır. Bir şeyi düşünmek onu unutmamak, hatırlamak anlamına gelir (akt. Stiegler, 2018b, s. 8). Düşünme unutuşun ifşa edilmesi ve soru haline getirilmesiyle ilerler. İşte Stiegler için düşünmenin hatırlama olması Heidegger'in metnini yeniden ele almayı gerektirir. Şu halde Stiegler, bilişsel proleterleşme döneminde "düşünmeye çağıran nedir?" sorusunu ele alır. Fakat Fransız filozofa göre çarpıcı olan, Heidegger'in *Ge-stell* analizinde modern teknolojinin açtığı üç tehlikeli yolu, yani insan öznesinin yitimini, makineleşme ile gelen hızı ve araçsallaşmayı, nicelikselleşmenin kiteselleşmesini görmüş olmasına rağmen son dönem metinlerinde ihtimam (*Sorge*) sorusunun üzerinin örtülü olmasıdır (Stiegler, 2018b, s. 8). Stiegler'e göre sorulması gereken soru Dasein'in varlığı değil Dasein'ı soru konusu haline getiren tekniktir. Kaldı ki Fransız düşünürü göre soru sormak (*poser une question*) için önce şüpheye düşmemiz, kendi kendimizi soru konusu haline getirmemiz (*mise en question*) gerekir (2010, s. 165).

Gelgelelim, düşünmeyi özen göstermek, ihtimam göstermek üzerinden ele almak ilk bakışta bir tür işlevselcilik gibi görülebilir. Stiegler'in aklında Whitehead'in "akıl işlevi, yaşam sanatını yükseltmektir" (Whitehead, 2019, s. 31) ifadesine yakın bir anlamda belli bir sistemde

önceden hesaplanamaz ve öngörülemez dönüşümü başlatacak bir özen gösterme fikri vardır. Kaldı ki bu fikri Herder'in öznenin doğal yeteneklerini geliştirmesi olarak da okuyabiliriz. Fakat bu elbette "*panser*" sözcüğünün etimolojisinde olduğu gibi hem bir yarayı iyileştirme hem de sadece yaşamın devamını sağlamakla sınırlı olmayan bir besleme, bakım ve duyarlılık anlamına gelir. Bu yüzden düşünme sadece karşısındakinin dikkatini tutsak eden bir eylem değil aynı zamanda onu besleyen, bir iz bırakan eylemdir. Stiegler'e göre öngörülemez olanın, hesaplanamaz olanın önündeki engel, Jean-Luc Nancy'nin terimleriyle kirli/dünya-sız (*immonde*) bir ortamdır (Nancy, 2012, s. 33). Bu yüzden Stiegler'in zihin teknolojileri ile kurmaya çalıştığı dünya fikri, Nancy'nin küreselleşmeye alternatif olarak gördüğü dünyasallaşmaya, dünya biçimlendirmeye yakındır. Stiegler'e göre bakım, özen olarak düşünme felsefeye, Antroposen çağında psişik, toplumsal ve biyosferik yaralara terapötik müdahale görevi verir. İhtimam göstermek, yetiştirmek, bir şeyin üretkenliğini arttırmak ve geliştirmektir. Dolayısıyla felsefe mevcut teknolojik yaşam karşısında naif tavır takınmak değil, varolan koşulları değiştirmenin imkânını düşünmektir.

ORCID ID

Emre ŞAN

 Orcid ID: 0000-0003-2654-9707

Declaration of Conflicting Interests

The author declared that there were no conflicts of interest with respect to the authorship or the publication of this article.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazar bu makalenin yazarlık veya yayımlanmasına ilişkin olarak hiçbir çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2007). *Qu'est-ce qu'un dispositif ?* Paris: Editions Payot Rivages.
- Alemdar, A. (2022). Platform Kapitalizminde Tekelleşme ve Teknoloji. *Evrensel*. 10 Ocak 2022.
- Anders, G. (2018). İnsanın Eskimişliği. Üçüncü Endüstri Devrimi Çağında Yaşamın Tahribatı Üzerine. (H. Belen ve H. Ertürk, Çev.). İstanbul: İthaki.
- Anderson, C. (2008). The end of theory: The data deluge makes the scientific method obsolete, *Wired*.
<https://www.wired.com/2008/06/pb-theory/>
- Babette, B. (2021). *Günther Anders' Philosophy of Technology: From Phenomenology to Critical Theory*. London: Bloomsbury.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2018). *Dünyanın Yeni Aklı. Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Debord, G. (1996). *La Société du spectacle*. Paris: Gallimard.
- Deleuze, G. (2003). *Qu'est-ce que l'acte de création ? Deux régimes de fous. Textes et entretiens 1975-2015*. Paris: Minuit.
- Dupuy, J. (2019). La nouvelle science des données. *Esprit*, 89-98. <https://doi.org/10.3917/espri.1905.0089>
- Ertuğrul, T. (2020). Politik Felsefe ve Teknik. *Politik Felsefe Nedir?* içinde. İstanbul: Tekin, 111-129.
- Foucault, M. (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. (F. Taylan, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2017). *Özellik ve Hakikat, Collège de France Dersleri, 1980-1981*. (S. Yardımcı, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2020). *Eleştiri Nedir? Kendilik Kültürü*. (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Gilles, B. (1978). *Histoire des techniques: Prolégomènes à une histoire des techniques*. Paris: Gallimard.
- Gorz, A. (1988). *Métamorphoses du travail : quête du sens, critique de la raison économique*. Paris: Gallimard.
- Guattari, F. (1990). *Üç Ekoloji*. (A. Akay, Çev.). İstanbul: Hil.
- Hadot, P. (1995). *Qu'est-ce que la Philosophie Antique?* Paris: Gallimard.
- Heidegger, M. (1993). *Prof. Heidegger 1933'te Neler Oldu?* (T. Ilgaz, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Heidegger, M. (1998). *Tekniğe İlişkin Sorgulama*. (D. Özlem, Çev.). İstanbul: Paradigma.
- Husserl, E. (1928). *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins (1893–1917)*. R. Boehm. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Husserl, E. (1976). *La Crise des sciences européennes et la phénoménologie transcendantale*. (G. Granel, Çev.). Paris: Gallimard.
- Leroi-Gourhan, A. (1943). *Evolution et techniques, Tome I: L'homme et la matière*. Paris: Albin Michel.
- Marx, K. ve Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. (T. Ok ve O. Geridönmez, Çev.). İstanbul : Evrensel.
- Mauss, M. (1936). *Les techniques du corps*. *Journal de psychologie*, 32(3–4), 365–386.
- Nancy, J-L. (2012). *Dünyayı Yaratmak Ya Da Küreselleşme*. (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Monokl.
- Patočka, P. (2022). *Platon ve Avrupa*. (B. Çakır, Çev.). Ankara: Fol.
- Rouvroy, A. ve Berns, T. (2013). *Gouvernementalité algorithmique et perspectives d'émancipation: Le disparate comme condition d'individuation par la relation ?*. *Réseaux*, 177, 163-196. <https://doi.org/10.3917/res.177.0163>

- Rouvroy, A. ve Stiegler, B. (2015). Le régime de vérité numérique. *Socio*, 4,113-140.
- Simondon, G. (1958). *Du mode d'existence des objets techniques*. Paris : Aubier.
- Stiegler, B. (1994). *La technique et le temps, 1. La faute d'Épiméthée*. Paris : Galilée.
- Stiegler, B. (2004). *De la misère symbolique: Tome 1. L'époque hyper industrielle*. Paris : Galilée.
- Stiegler, B. (2010a). *Ce qui fait que la vie vaut la peine d'être vécue : De la pharmacologie*. Paris: Editions Flammarion (dijital basım).
- Stiegler, B. (2010b). *Taking Care of Youth and the Generations*. Stanford: Stanford University Press.
- Stiegler, B. (2012a). *Etats de choc, Bêtise et savoir au XXIe siècle*. Paris: Mille et une nuits (dijital basım).
- Stiegler, B. (2012b). *Politik Ekonominin Yeni Bir Eleştirisi İçin*. (E. Koytak, Çev.). İstanbul : Monokl.
- Stiegler, B. (2015). *La Société automatique, 1 : L'Avenir du travail*. Paris: Fayard.
- Stiegler, B. (2018a). *The Neganthropocene*. London: Open Humanities Press.
- Stiegler, B. (2018b). *Qu'appelle-t-on panser ? : 1. L'immense régression*, Paris: Les Liens qui Libèrent (dijital basım).
- Stiegler, B. (2019). *Antroposenden Çıkmak*. (N. Ökten, Çev.). Cogito, (93).
- Valéry, P. (1978). *La Crise de l'esprit, Variétés 1 et 2*. Paris: Gallimard.
- Whitehead, A. (2019). *Aklın İşlevi*. (K. Çelik, Fol, Çev.). Ankara: Fol.
- Zizek, S. (2016). *Hiçten Az*, (E. Ünal, Çev.). İstanbul: Ecore Yayınları.

ⁱ Örneğin öğrenme biçimlerinden biri olan not alma yerine kopyala yapıştır yönteminin geçmesinde zamandan tasarruf argümanı öne çıkar. Enformasyon edinme biçimi olarak kopyala yapıştır yöntemi anlamlandırma ve yorumlama ile vakit kaybetmez. Oysa not almak öncelikle bilginin benimsenmesi, bireyin bilgiyi kendi hatırlama yapısı ile uyuşturması ile ilgilidir.

ⁱⁱ Bernard Stiegler böyle bir okumanın kökenini Platon'un sofistlere karşı mücadelesinde bulur. Bkz. Stiegler, B. (1994). *La technique et le temps, 1. La faute d'Épiméthée*. Paris: Galilée.

ⁱⁱⁱ Aynı dönemde Bernard Stiegler'in bir diğer kaynağı Georges Canguilhem, *Normal ve Patolojik* kitabını (1945), biyolog Alfred Lotka ise ünlü "The law of evolution as a maximal principle" (*Human biology*, Eylül, 1945) makalesini yazar.

^{iv} Psikik ve kolektif bireyleşme tartışması için elbette Bernard Stiegler'in eleştirel Gilbert Simondon okumasına gitmek gerekmektedir. Başka bir makalede geliştirmek üzere eldeki yazıda bu tartışmaya girmeyeceğim.

^v Bernard Stiegler'in kurduğu ve zihin teknolojilerinin endüstriyel siyaseti için araştırmalar yapan *Ars Industrialis*'in (*Association pour une politique industrielle des technologies de l'esprit*) temel amaçlarından biri teknik ve siyaset ilişkisinin teorik veçheleri ve pratik uygulamaları üzerine çalışmaktır. Bu bağlamda özellikle katkı ekonomisinin merkeze alındığı "Plaine Commune" projesi incelenebilir. Bkz <https://arsindustrialis.org/>

^{vi} Aslında Martin Heidegger de Almanca "*Denken*" (düşünmek, tefekkür) ve "*Danken*" (teşekkür etmek) arasında bir bağlantı kurar ama Bernard Stiegler söz konusu bağlantı ile ilgilenmez.